

rozovor

Rozhovor s prof. PhDr. Daliborem Turečkem, CSc.

ZU: Tématem tohoto čísla časopisu Bohemica litteraria je realismus. Proč je právě pro dnešní domácí literární historii nezbytné dobře porozumět realismu?

DaT: Ve dvojitým ohledu. Realismus můžeme nejprve vnímat jako obecnou, setrvalou tendenci, jdoucí napříč časem a přítomnou – samozřejmě v různých podobách, kontextech a modifikacích – v evropské kultuře od antiky po dnešek. Podobně o realismu uvažuje například Auerbach ve své známé knize *Mimesis*. Rozumění realismu v tomto významu tedy znamená chápat jeden z klíčových obecných proudů kultury. Za druhé je ale realismus specifickou, oproti předcházejícímu pojetí úžeji vymezenou událostí, objevující se v 19. století, časově i kontextem velmi příznačnou. Realistické psaní (ale také třeba malba nebo divadelní inscenace) v tomto rámci nabyla své „klasické“ podoby a postupně se prosadily do centra uměleckého kánonu. Rozumět realismu v tomto druhém významu tedy znamená vnímat jednu z nejpodstatnějších tendencí novodobé literatury.

ZU: Co je ale na podobném tázání aktuální? Sám přece odkazuješ na více než půl století starou Auerbachovu práci. A tradice důrazu na realismus jako na klíčový prvek literárního vývoje nové doby, pěstovaná především marxistickou literární historií, má také více než půlstoletou tradici – připomeňme jen Lukácsovy práce z meziválečného období, když už nebudeme hovořit o poválečných socialistických konceptech.

DaT: Právě marxistické pojetí podřizovalo pohled na realismus ideologickému klíči, spojenému s představou lineárního, v podstatně evolučního a komunisticky eschatologického vývoje. Realismus byl v tomto pojetí důležitý proto, že měl „odhalováním skutečnosti“ přispívat k uskutečnění sociálních ideálů. Tedy

nikoli jako specifický typ literatury, jako zvláštní textová strategie. Následně se prvky realismu shledávaly tam, kde je jen těžko můžeme najít, respektive kde sehrávaly zcela jinou úlohu, než jakou realismu přisoudili marxisté (vezměme za příklad tzv. „realistické“ pasáže Máchovy *Marinky*). Rovněž definice a koncepty realismu byly příliš přímočaré, nezřídka se vyčerpávaly tezí „odrazu skutečnosti“.

ZU: *Na jakém modernějším, i přiměřenějším metodologickém základě je případně možné či potřebné vybudovat jiný koncept realismu?*

DaT: Nejprve je nezbytné vnímat realismus jako specifickou estetickou kategorii, respektive textovou strategii, která má z povahy věci reduktivní povahu a následně se vyznačuje zvláštními postupy umělecké stylizace. Literární text nemůže „zachytit“ skutečnost, může pouze vybírat jisté prvky skutečnosti, které pak musí stylizovat pomocí svébytných, specificky literárních postupů. Přitom se chtě nechtě ocitá v síti intertextuálních a intermediálních vztahů: čím hlouběji půjdeme proti proudu novodobého realismu, tím zřetelnější spojnice najdeme například s romantikou. Můžeme pak vidět, jak rané realistické texty, třeba v Nerudových *Arabeskách*, specificky přeznačují, modifikují a uvádějí do jiného kontextu některé tradiční romantické motivy (například postava žebráka-muzikanta v povídce *Franc*, známá dobovému publiku od Tyla, Máchy, Grillparzera a jiných).

ZU: *Takový pohled také není zcela nový. Připomeňme za mnohé alespoň Vodičkovy práce věnované Nerudově próze, opakované a podnětné sondy Jaroslavy Janáčkové, zaměřené na prózu druhé poloviny 19. století, nebo konečně monografii Aleše Hamana o Nerudově próze, kde jsou vedeny spojnice a rozlišující izoglosy mezi obrozenskou produkcí a májovci.*

DaT: Pochopitelně. Všechna tři právě zmíněná jména vnímám s vděčným respektem. Dodát bychom jistě mohli i jména další, kupř. Růženy Grebeníčkové či z mé generace Dagmar Mocné. Ostatně náš společný učitel, profesor Dušan Jeřábek, se svého času podnětně zabýval Hálkem, mou diplomovou práci směřoval k sociálním motivům Nerudových *Arabesek* a přitom se ukázalo, že různorodá literární stylizace je v tomto souboru podstatnějším parametrem, než přímočaře interpretovaný příklon k motivům ze společenského dna (jak znějí některé tradiční výklady). A kromě toho je mi cizí představa zcela nových, naprosto

převratných pojetí literární historie, založených na té či oné teorii, zaměnitelné podle stávající módy a okolností. Zmíněná paní profesorka Janáčková ostatně s oblibou a přiléhavě poukazuje na způsob literárněhistorické práce „ve štafetě“. Problematika realismu je ale mimořádně široká: představme si jen šíři venkovské prózy zlomu 19. a 20. století. Jako letmý příklad uveďme právě dokončenou a do tisku předanou monografií Jaroslavy Janáčkové, věnovanou Gabriele Preissové. Na toto téma jistě existují starší práce, Amálie Vrbové, Jaromíra Rolečka a především Artura Závodského i jiných, ale přesto se jedná o první moderně založenou monografii. A kde jsou analýzy či monografie zasvěcené dílu takového Václava Kosmáka, F. V. Jeřábka, či J. Š. Baara a dalších?

ZU: *Nový pohled na realismus není jen otázkou extenze, respektive doplňováním desiderat.*

DaT: Oproti tradičním způsobům podhledu se dnes může pozornost soustředit několika základními směry. Za prvé – praveno slovy Jana Hellera – na „sémantický úklid“, tedy na kritickou reflexi proměn užívání pojmu realismus. Této práci se věnuje Martin Hrdina, který již analogicky zpracoval proměny pojmosloví českého romantismu. Druhý otevřený okruh je dobová recepce: výzkum by měl být opřen o její základní evidenci a vyhodnocení. Ne vždy si uvědomujeme, že literárněvědná bohemistika tu má v porovnání s řadou jiných národních filologií značnou komparativní výhodu, kterou představují *Lexikon české literatury* a elektronická databáze RETROBI. Tím spíše bychom se mohli a měli snažit rekonstruovat aspoň střípky dobového recepčního horizontu. Umožní nám to získat alespoň hrubé rámce rozumění, kterými můžeme poměřovat svou vlastní interpretační aktivitu. Třetí, po mém soudu klíčový prostor, se otevírá s problematikou literární diskurzivity. Nejde přitom jen o jiné pojmenování tradičních kategorií, jakými jsou „směry“, „proudy“, „skupiny“, „generace“ či „období“. Nový tu může být procesuální a synoptický pohled, kladoucí důraz na neustálou proměnlivost, na prolínání jednotlivých typů psaní, na nalézání kompromisů a modifikací, které jednotlivé texty představují. Následně není nutné, ba ani účelné uvažovat o realismu jako o vnitřně jednotlé, neměnné kategorii, nýbrž jako o velmi proměnlivé dynamice, zahrnující různorodé, nejednou i velmi odlišné způsoby psaní. Hlavní otázkou pak není, co „je“ a co „není“ realistické (bipolární taxonomický přístup), ale jaké prvky realismu se v příslušném textu manifestují, jaký podíl mají na struktuře celku, do jakých případných interakcí vstupují s prvky odlišnými. Můžeme si tu představit dvě modelové krajnosti. V prvním případě se v textu objeví prvky realistické *techné*, ale

nejsou dominantní, téma a smysl textu směřují například k romantickým rámcům rozumu; „realismus“ může hrát rovněž roli dílčí, ironické kontrafaktury – příkladem může být Máchova *Marinka*. Druhou krajností mohou být práce Raisovy, kde je realismus určující dominantou do té míry, že prvky jiných diskurzů do textů ani neprolínají. Mezi nimi však leží nespočet nejrůznějších variant: například venkovské prózy Hálkovy nejednou mají blíže k tezevému románu a k romantickým látkám a efektům než k realismu; *Babička* Boženy Němcové obsahuje velmi podstatné a konzistentní realistické pásmo „roku na vsi“, ale základní téma směřuje k souřadnicím biedermeieru atd.

ZU: *Nejde tu jen o známou vývojovou logiku, směřující od prvotních experimentů k postupnému vyhranění a nakonec k dominanci jistého jevu?*

DaT: Do jisté míry je taková logika přirozená a platná. Na druhou stranu ale můžeme sledovat, že se nejedná o prosté evoluční „překonávání stádií“. Kolik romantických prvků objevíme v Jiráskových historických románech, svou základní podstatou dobře realistických? A v některých z nich najedeme dokonce i popisy, jejichž obraznost se velmi nápadně blíží parnasistní malebné dekorativnosti. Text tu získává povahu „uzlového bodu“ – praveno opět terminologií Petra Zajace – v němž se střetávají a prolínají různorodé tendence. S „čistými“ texty koexistovaly i texty „hybridní“. Jeden z problémů starší historiografie spočíval ve shledávání modelově „čistých“ textů, které by byly příklady analogicky „čistých“ třídících kategorií. Pohled na minulost mohl být následně přehlednější, uspořádanější, ale nemohl postihnout mnohotvárnost živé, vnitřně proměnlivé kultury. Koexistence různorodých typů psaní je tedy konstantou; kupříkladu romantické prvky nezmizí domnělým „překonáním romantismu realismem“.

ZU: *Do popředí se tím pádem dostává otázka rozlišujících znaků toho kterého literárního stylu, v našem případě realismu. Na základě čeho můžeme dílo chápat jako (více či méně) realistické, když to nečiníme zvnějšku, např. časovým zařazením do „období realismu“? Právě zmíněným způsobem totiž nepracuje jen určitý typ tradiční literární historie, ale především školní literární výuka: od májovců po modernu se (alespoň v próze) rozprostírá hájemství realismu a vše, co sem časově spadá, tedy musí být realistické.*

DaT: Klíčová je skutečně problematika základních příznaků, kterým můžeme říkat například markery. Tuto – pro někoho možná příliš „biologizující“ nomen-

klaturu – jsme použili v monografii o českém romantičnu. Na rozdíl od romantismu nebo parnasismu je stanovení podobných kategorií obtížnější a náš výzkum je v tomto ohledu otevřenou záležitostí. Nemůžeme tu kupříkladu hovořit jen o „zájmu o všední den“: v řadě případů je zřetelné, jak realistické texty vybírají zdánlivě autentické všednodenní motivy na základě dobové prestiže romantické literatury (znovu zmiňme Nerudovu povídku *Franc*). Zde je pozoruhodná následující věc: Neruda byl, jak známo, hlavním dobovým propagátorem realismu, autorem „realistických manifestů“; svou tvorbu bezpochyby podřizoval svému nejobecnějšímu požadavku „pravdivých povídek ze života“, vyjádřeném v jednom svém programním článku. V prvním stádiu své prozaické tvorby se ale nebránil řadě programových motivů či efektů, i když současně prolamoval hranice tabuizovaných témat realistickými průhledy do světa duševně nemocných nebo prostitutek. Tento letmý příklad může sloužit jako ilustrace skutečnosti, že makery realismu je možno hledat na různých úrovních: v rámci obecné představy o povaze a smyslu literatury, v látkosloví, tematologii, poetice. Není přitom jednoduché – a v současnosti ani možné – podat jejich úplný výčet. Odpověď může přinést teprve dlouhodobý výzkum, který ukáže, jaké příznaky a v jakých kombinacích byly realizovány, resp. dobově vnímány v tom kterém případě. Uvidíme také, jak této debatě prospěje kniha o realismu, kterou v současnosti chystá Bohumil Fořt.

ZU: Jak si ale poradit s uspořádáním takřka nepřehledné množiny materiálu, kterou realistické psaní představuje?

DaT: Jednou možností je postup z centra kánonu. Literární historie a výuka za více než jedno století, kdy se realismem tak či onak zabývají, vytvořily hierarchizovanou představu o „pyramidě českého realismu“. Konkretizována byla v syntézách, monografiích, učebnicích. V současnosti se někteří mí studenti v rámci bakalářských či diplomních prací pokoušejí tuto petrifikovanou představu popsat. Množinu kanonických děl by následně bylo možno podrobit analýze a interpretaci. Zároveň se ale nabízí možnost sledovat genetické a recepční souvislosti příslušných textů – zabývat se korespondencí, recenzemi. Další možností je pohled do nakladatelské praxe. Tím by nám mohly vyvstat další tituly, které byly v souvislosti s jádrem kánonu zmiňovány, které s ním byly asociovány. Tak by se množina materiálu mohla postupně rozšiřovat. Přijde mi to logičtější a produktivnější než pracovat náhodným výběrem, nebo podle formálního, třeba abecedního nebo ryze časového kritéria. Rozsah práce však předpokládá tým a také dlouhodobý časový horizont, jakému bohužel současné poměry provozování české vědy příliš nepřeje.

ZU: *Jaké možnosti poskytuje výzkum českého literárního realismu z pohledu intermediálního, jenž překračuje hranice národní filologie?*

DaT: Intermedialita se ukazuje být jako mimořádně produktivní úhel pohledu, ostatně totéž platí i v případě zkoumání romantismu nebo parnasismu. Není bez zajímavosti, že první experimenty s realismem se v malířství i literatuře objevují v Čechách takřka paralelně, především ve 40. a 50. letech 19. století. Zmíňme jen jméno Quida Mánesa nebo Bedřicha Havránka. Vzájemný poměr obou druhů umění přitom mohl být různorodý: psal jsem již o Nerudově negativní reakci na jeden z Havránkových obrazů, zachycující typicky romantické téma horského jezera; pro Nerudu byl ale příliš „fotografický“, tedy realisticky popisný. Realistická *techné* tudíž pronikala do atypicky romantického „látkosloví“, a navíc byla zvnějšku vnímána jako nežádoucí, a to předním propagátorem literárního realismu! Systematický průzkum je ale v této oblasti také ještě záležitostí budoucnosti. Přitom se jedná o velmi zajímavý terén: jisté principy zjevně kolovaly napříč druhy umění, dokonce ve větší či menší vzájemné ne/závislosti, a utvářely tak dobové recepční povědomí, které různorodě ovlivňovalo tvůrce i vnímatele – není tu prostor pro velmi zajímavou monografii, kterou už ale má generace patrně nenapíše?

Druhá část otázky je také velmi podstatná. Za první se už nyní ukazuje, že český literární realismus nebyl „opožděným jevem“. Teze opožděnosti české kultury 19. století se mi vůbec zdá neudržitelná. Ani romantika, *biedermeier*, parnasismus nebo realismus nebyly recipovány s výraznějším zpožděním, leckdy naopak takřka paralelně. Přitom nutně muselo nutně muselo docházet k selekci, modifikacím, způsobeným včleněním do odlišného kontextu. Ale při porovnání s jinými evropskými kulturami – a nemám tu na mysli jen Balkán – se česká kultura jeví jako velká, mnohdy inspirující a spontánně spějící po bok nejen Němcům, ale Francouzům či Italům. A to i ve věci realismu. Je pro mne radostným potvrzením náhledů Vodičkových, Janáčkové, Hamana i mých vlastních představ, když mi v debatě řekne přední romano-bohemista Jiří Pelán, že Nerudovy *Povídky malostranské* nemají svou kvalitou odpovídající pandán ve francouzské či italské drobné próze kolem roku 1870 či 1880. Možná je to příliš zjednodušený paradox (nechtěl bych klesnout na úroveň prezidentských bonmotů), ale čím více při zkoumání české literatury 19. století odhlédnu od národoveckého klíče kontextu, čím soustředěněji se zaměřím na specificky literární kvality, tím více mohu být na tvorbu našich „literárních klasiků“ pyšný.

ZU: *Letmo jsme se dotkli problému „literární výchovy“ na různých školách, především na těch středních, ale řeč může být rovněž i o univerzitních bohemistikách. Problematika realismu mi přijde velmi produktivní také v této souvislosti, protože školská schémata jej příliš redukuje na pasivní reprodukci skutečnosti a zároveň jej málokdy dovedou představit jako literárně a kulturně zajímavý jeho.*

DaT: Máš naprostou pravdu. I u svých studentů pozoruji, jak jsou překvapeni, když zjistí, že ona „vyčpělá a kanonicky zmrtvělá klasika“ realismu byla svého času velmi provokativním a pro mnohé nepřijatelným experimentem, spojeným třeba i se soudními dohrami. Další mýtus je ztotožnění realismu s druhou polovinou 19. století: český realismus kvantitativně kulminuje až v půlstoletí následujícím, a to ještě nebereme v úvahu reedice příslušných textů. Také obraz literatury první republiky je poněkud zkreslený: hovoří se buď v kategoriích estetických a kulturních koncepcí (avantgarda), nebo látkově a ideograficky (legionářská literatura, demokratický proud). Právě v druhé zmíněné kategorii je realismus dominantním součinitelem. Pomyslná mapa českého realistického psaní následně nabývá naprosto jiných obrysů, než jaké nám sugeruje školská tradice. Bylo by patrně velmi dobré nově koncipovat středoškolské učebnice. Začíná se totiž vyjevovat diametrální rozpor mezi literárněhistorickým výzkumem a středoškolskou praxí. Přijde mi to, jako by se v přírodopise dodnes trvalo na zjednodušených poučkách darwinismu, aniž by se vzaly v úvahu objevy moderních přírodních věd. Má generace už ale k podobné intervenci do středoškolské výuky asi nedospěje.

ZU: *Děkuji Ti za rozhovor.*

S Daliborem Turečkem rozmlouvala Zuzana Urválková.

